

جلد (۳) تاریخ پزشکی درسنامه متون پارسی طب سنتی ایران

گردآوری: شهین رهبر

کتاب درسنامه متون پارسی طب سنتی ایران با تلاش و همت والای جناب آقای دکتر محسن ناصری و با بهره‌گیری از دانسته‌ها و همکاری تعدادی از اساتید و دانشجویان دکترای تخصصی طب سنتی سال ۱۳۹۰ به چاپ رسید.

بیوگرافی دکتر محسن ناصری

- تاریخ تولد: ۱۳۴۱؛
- محل تولد: گلپایگان؛
- فارغ التحصیل از: دانشکده پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی ۱۳۷۱؛
- تخصص: دانشیار فارماکولوژی؛
- سمت‌ها: مدیر گروه طب سنتی دانشگاه شاهد، رئیس مرکز تحقیقات کارآزمایی بالینی طب سنتی ایران؛
- سوابق علمی و اجرایی: عضو شورای آموزش پزشکی سنتی و مکمل، وزارت بهداشت از سال ۱۳۸۲، عضو کمیته اخلاق در پژوهش دانشگاه شاهد ۱۳۸۱ تا ۱۳۸۲، عضو شورای پژوهشی مرکز تحقیقات گیاهان دارویی دانشگاه شاهد از سال ۱۳۸۳ تا کنون، معاونت پژوهشی مرکز تحقیقات گیاهان دارویی دانشگاه شاهد از سال ۱۳۸۴، عضو هیأت ممثه و ارزشیابی رشته طب سنتی ایران از سال ۱۳۸۶ تا کنون، عضو هیأت امنای مرکز تحقیقات گیاهان دارویی دانشگاه شاهد از تاریخ ۱۳۸۵، عضو ستاد کشوری گیاهان دارویی و طب ایرانی از ۱۳۸۶ تا کنون، عضو کمیته فرهنگ و تمدن اسلام و ایران ۱۳۸۶ تا کنون؛
- آثار و تالیفات علمی: حدود ۵۰ مقاله منتشره در مجلات معتبر داخلی و خارجی، ۴ عنوان ثبت اختراع و تعداد ۸ عنوان کتاب منتشر شده.

فهرست مطالب

بخش اول: مقدمه و پیشگفتار

- خط نگارش پارسی..... ۱۲
- تصحیح متون خطی..... ۱۴
- نکته‌های کمک کننده در خواندن و فهم متون قدیمی..... ۱۶
- نکاتی برای درست خواندن متون ۲۱
- شیوه‌های کتابداری..... ۲۵
- نحوه‌ی دسترسی به کتاب در کتابخانه ۲۶
- کتاب‌شناسی..... ۲۶
- اهمیت نسخه‌های خطی..... ۲۷
- نسخه‌شناسی ۲۹

بخش دوم: متون کتاب‌های کهن پارسی

- بیوگرافی اخوینی بخاری ۳۲
- بیوگرافی حکیم میسری ۳۹
- بیوگرافی ابومنصور موفق بن علی هروی..... ۴۲
- بیوگرافی شیخ‌الرئیس ابوعلی سینا..... ۴۹
- بیوگرافی ابن بطلان ۵۵
- بیوگرافی سید اسماعیل جرجانی..... ۶۱
- بیوگرافی خواجه نصیر الدین طوسی..... ۸۳

بخش سوم: واژه‌نامه کتاب

بخش چهارم: پیوست

- بیوگرافی محمد مؤمن بن امیر محمد زمان حسینی دیلمی تنکابنی
- مازندرانی..... ۱۲۴
- اصطلاحات..... ۱۳۶
- اصطلاحات پزشکی، دارویی و گیاه‌شناسی رایج در منابع علوم
- پزشکی سنتی ایران ۱۳۹

مقدمه و پیشگفتار

در این بخش سعی شده است مواردی که در فوآانن مآون کهن فارسی با آنها بر فورر فواهید کرد، به صورت فلاصه و مروری برای شما عزیزان گردآوری شده باشد.

در سرزمین‌های غیر از ایران از جمله یونان، مصر، روم، چین و غیره آثار مکتوب فراوانی از طب کهن به چشم می‌خورد که باعث بزرگ جلوه دادن علم پزشکی و پزشکان آنها در جهان شده است ولی متأسفانه در ایران به دلایل جنگ‌های زیادی که در صورت گرفته و منجر به از دست دادن کتابخانه‌های عظیمی در آن دوران شد، بسیاری از آثار مکتوب از بین رفته‌اند. از طرفی بخش بزرگی از اطلاعات به جا مانده از ایران به زبان علمی متداول آن روزگار یعنی عربی، نگارش یافته است و همین امر سبب شده که بسیاری از این آثار را آگاهانه و یا ناآگاهانه در مجموعه طب عربی معرفی نمایند و به دانشمندان عرب نسبت دهند. اینجاست که وظیفه سنگین رشته تاریخ پزشکی و طب سنتی ایران نمایان می‌شود تا با زنده نگه داشتن علم پزشکی پزشکان ایرانی، به ایرانی بودن آنها صحه بگذارند.

به هر حال آنچه که امروز به عنوان زبان پارسی مورد استفاده ما است گنجینه عظیمی است که در آن از لغات زبان‌های ایرانی و غیر ایرانی وجود دارد. از جمله زبان‌هایی که واژگان آنها وارد زبان پارسی شده است می‌توان به موارد زیر اشاره داشت:

۱. دری قدیم (بخش عمده)؛
 ۲. پارتی؛
 ۳. پارسی میانه (پهلوی)؛
 ۴. هندی؛
 ۵. عربی؛
 ۶. اندکی از واژگان کُردی، ترکی، مغولی و زبان‌های اروپایی.
- زبان پارسی خود شاخه‌ای از زبان‌های ایرانی است که به زبان‌های ایرانی کهن، زبان‌های ایرانی میانه و زبان‌های ایرانی کنونی طبقه‌بندی شده است.

متون طبی به دلیل اینکه در دوران‌های مختلف و قرون مختلفی نوشته شده‌اند، تحت تاثیر تحولات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و ادبی در هر دوره قرار گرفته‌اند. از این رو آگاهی از سیر تحولات تاریخ طب از آغاز تا امروز و ملزومات تأثیرگذار آن بر دانش در هر

دوره، به درک درست تر و عمیق تر متون طبّی کمک شایانی می‌کند. صرف نظر از میزان تاثیرگذاری لغات مورد استفاده مربوط به زبان‌های مختلف بر زبان پارسی معاصر می‌توان این زبان‌ها را در سه گروه تقسیم‌بندی کرد:

۱. زبان‌های هند و اروپایی؛
 ۲. زبان‌های سامی؛
 ۳. زبان‌های آسیای میانه و خاور دور.
- گروه اول، زبان‌های هند و اروپایی شامل، زبان‌های هندی ایرانی و زبان‌های ایرانی می‌باشد.
- زبان‌های هندی ایرانی عبارتند از:

۱. سانسکریت؛
 ۲. هندی.
- زبان‌های ایرانی عبارتند از:
۱. سغدی؛
 ۲. ختنی؛
 ۳. آلمانی؛
 ۴. روسی؛
 ۵. ایتالیایی؛
 ۶. اسپانیایی.
- گروه دوم، زبان‌های سامی شامل، زبان‌های قدیم غیرمتداول و زبان‌های متداول می‌باشد.

زبان‌های قدیم غیر متداول عبارتند از:

۱. اکدی؛
۲. آشوری؛
۳. بابلی؛
۴. عبری قدیم؛
۵. آرامی؛
۶. سریانی.

زبان‌های متداول عبارتند از:

۱. عربی؛
۲. حبشی.

گروه سوم، زبان‌های آسیای میانه و خاور دور که عبارتند از:

۱. چینی؛
۲. ترکی؛
۳. مغولی.

زبان پارسی که شاخه‌ای از زبان‌های ایرانی است در سه گروه طبقه‌بندی می‌شود:

۱. زبان‌های ایرانی کهن که شامل زبان مادی، زبان پارسی باستان (فرس قدیم یا فرس هخامنشی که در دوره هخامنشی زبان رسمی مردم

در جدول زیر معادل‌های ماه‌های رومی و میلادی را مشاهده می‌کنید.

ماه رومی	ماه میلادی	تعداد روز	ماه شمسی
کانون الثانی	ژانویه	۳۱	دی-بهمن
شباط	فوریه	۲۸	بهمن-اسفند
آذر یا آذار	مارس	۳۱	اسفند-فروردین
نیسان	آوریل	۳۰	فروردین-اردیبهشت
ایار	می	۳۱	اردیبهشت-خرداد
حزیران	ژوئن	۳۰	خرداد-تیر
تموز	ژوئیه	۳۱	تیر-مرداد
آب	اوت	۳۱	مرداد-شهریور
ایلول	سپتامبر	۳۰	شهریور-مهر
تشرین الاول	اکتبر	۳۱	مهر-آبان
تشرین الثانی	نوامبر	۳۰	آبان-آذر
کانون الاول	دسامبر	۳۱	آذر-دی

۵. آشنایی با حروف ابجد

حروف ابجد در متون کهن در موارد مختلفی کاربرد داشتند از جمله:

۱. شماره‌گذاری فصول و بخش‌ها؛
۲. ذکر تاریخ تألیف کتاب؛
۳. ذکر فرمول‌های دارویی (به لحاظ احتیاط و پیشگیری از دسترسی افراد غیرمربوط) چه برای نام مفردات و چه برای ذکر مقدار مورد مصرف از هر مفرده.

با توجه به موارد ذکر شده دانستن ترتیب و شماره این حروف مفید است.

ابجد، هوز، حطی، کلمن، ثعفس، قرشت، سخذ، ضظغ

۱	ب	ج	د	هـ	۴	ز
۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸
ح	ط	ی	ک	ل	۴۰	۵۰
۸	۹	۱۰	۲۰	۳۰	۴۰	۵۰
ث	ع	ف	ص	ق	ر	ش
۶۰	۷۰	۸۰	۹۰	۱۰۰	۲۰۰	۳۰۰
ت	س	خ	ذ	ض	ظ	غ
۴۰۰	۵۰۰	۶۰۰	۷۰۰	۸۰۰	۹۰۰	۱۰۰۰

مثال:

فصل یز: فصل هفدهم

﴿ ارواح ﴾

پیشینیان این حرفه هوایی را که در قلب است را روح حیوانی خوانده‌اند و هوایی را که در کبد است روح طبیعی و هوایی که در فضاهاى خالی مغز است را روح نفسانی. و اعتدال این هواها که در فضاهاى خالی مغز وجود دارند دلیلی بر صحت افعال نفسانی می‌باشد و قوه اعصاب و حواس از این روح است. و علت افعال حیوانی اعتدال در هوایی است که داخل قلب وجود دارد که به آن حرارت غریزی می‌گویند و قوه عروق و گرمی و همه‌ی بدن از این هوا است و نشانه‌ی صحت افعال طبیعی اعتدال در هوایی است که داخل کبد وجود دارد. یعنی اعتدال در برابر نیازهای این اندام‌ها و از قدیم که اینگونه بوده که علت در شرف و برتری جلوتر از معلول باشد. و تقدم دارد بر معلول این هوا را روح گفته‌اند. و بین روح و نفس تفاوت وجود دارد روح جسم است و نفس جوهر و اینجا جای این سخنان نیست، اینک نام ببریم آن هفت چیز را که به آنها اشیاء طبیعی می‌گویند یعنی، عناصر اربعه، مزاج‌ها، اخلاط، اعضا، قوا، افعال و ارواح.

لغات و اصطلاحات متن

امساک: خودداری کردن از خوردن	اثناوین: تخمدان
غذا	قضیب: آلت مردانه
دماغ: مغز	مجوف: توخالی، میان تهی
نبیوع: منبع، سرچشمه	مراره: صفرا
خریطه زهره: کیسه صفرا	ترأئس: رئیس شدن
سپرز: طحال	نباخت: بزرگواری
گردها: کلیه‌ها	استحیا: طلب حیا کردن
اسطقسات: جمع اسطقس، عنصر	خداع: مکار
خایکان: بیضه‌ها	تهور: بی‌باکی

بیوگرافی مکیم میسری

حکیم میسری صاحب اولین اثر منظوم در علم پزشکی به نام دانشنامه است. وی علم پزشکی را نزد استادان فن تحصیل کرده و خود نیز

ا طرفیل: دوايي مرکب از سه دوا (آمله، هلیله، بلیله)
مصحف: کلمه که خط نوشته شده است لفظی که به تغییر نقطه، لفظ دیگری خوانده شود
آملج: میوه‌ای سیاه رنگ
بواسیر: زیادت‌هایی که بردها نه رگ‌های مقعد از خون سوداوی غلیظ به وجود آید.
بادرنجبویه: گیاهی است مفید برای بیماری‌های بلغمیه و سوداویه
باه: شهوت، غریزه جنسی
جماع: حرکت بدنی که لازمه آن حرکت نفسانی است از لذت و استفرغ رطوبات به خروج منی
خایه: بیضه، خصیه
غبیرا: سنجد
شکم بندد: یبوست آورد
شکم راندن: اسهال آوردن
استه: هسته
خفقان: حرکت اختلاجیه‌ای که بر قلب عارض می‌شود
معجون: هر ادویه مرکب کوبیده شده که عسل یا رب‌های قوام آورده به آن اضافه شود.
سدد: جمع سده
بقله الیمانیه: سبزیجات
سعال: سرفه
اسفناج: اسفناج
نقرس: وجعی است که در مفصل مقدم، خصوصاً ابهام و انگشتان به هم می‌رسد.
انگبین: عسل
نانخواه: زنیان، کمون ملوکی
کهنتر: کوچکتر
سحج: خراشیده شدن جلد، تفرق اتصال در سطح عضو
دباغت: پوست پیراستن، پاک کردن پوست

سر و بدن و سرگیجگی و جزام می شود و باعث تسکین درد می شود و از ورم بیضه ها جلوگیری می کند و ضرر آن این است که برای فهم و حافظه ضرر دارد امکان دارد موجب فراموشی و نادانی شود و کسی را که بیم فرو آمدن آب باشد زیان دارد سل کنند از بهر آنک از استفراغ خون سردی و تری بر دماغ مستولی گردد و در نزدیکی آن رگ بزرگی وجود دارد که باید احتیاط کرد تا به رگ صدمه ای وارد نشود. چون خون آن می ایستد و اگر بایستد در فهم و گوش و دیدن - خلل ایجاد می کند.

لغات و اصطلاحات متن

فضلات: جمع فضله آنچه از بدن خارج می شود

حجامت: خون تن با شیشه یا شاخ بر کشیدن

فصد: رگ زدن برای درمان

برسوین: مقابل فرو سوئین

مزیدن: مکیدن

آماس: ورم

طبیعت: قوه مدبره بدن انسان که غیرارادی و بی شعور است و ابتدای همه حرکت ها و سکون هاست آگاهی به یبوست و لنت شکم هم گفته می شود.

جرب: گر شدن

بثور: جمع بثر، ورم های کوچک

دوار: دوران سر، حالتی که بیمار گمان می کند چیزها به دورش می چرخند، سرگرد، سرگیجه

۲. بخشی از متن کتاب الاغراض الطبیة و المباحث العلایة

﴿مزاج﴾

طبیعت ارکان را که اندر همه بابها گذشته یاد کرده آمد، حکما صورت گویند. و ماده و گرهر همه ارکان یکسانست، لکن بصورت مخالف یکدیگراند، صورت اثرکننده است و ماده اثرپذیرنده. هرگاه که دو ضد اندر یکدیگر اثر کنند و صورت یک رکن بر ماده رکنی دیگر غلبه کند و صورت او را بگرداند بی شک صورتی دیگر پدید آید. این صورت را که پدید آید کاین گویند و پدید آمدن آنرا کون گویند،

فلنجمنشک: فرنجمشک، میخک باستانی

سو: واحد وزنی معادل چهار جو

فاتر: ولرم

گلشکه: گلکند

بیوگرافی خواجه نصیر الدین طوسی

یکی از حکما، فلاسفه، ریاضی‌دانان و منجمان بزرگ اسلام و ایران است. وی در سال ۵۹۷ هجری قمری در شهر طوس به دنیا آمد. خواجه مقدمات علوم را در طول آموخت و نزد پدر تحصیل فقه و حدیث نمود، سپس به نیشابور رفت و در محضر اساتیدی مانند فرید الدین داماد نیشابور رفت و در محضر اساتیدی مانند فریدالدین داماد نیشابوری و قطب الدین مصری، اشارات و قانون بوعلی را فراگرفت. وی در اکثر علوم زمان مخصوصاً ریاضی سرآمد اقران بود. خواجه در مراغه از طرف هلاکو مأمور به بستن رصد گردید. وی جمعی از علماء ریاضی و نجوم را از بلاد اطراف دعوت کرد تا دستیارش باشند و در سال ۶۷۲ زیجی که اکنون به زیج ایلخانی مشهور است از آن رصد استنباط شد که حوادث آینده را از روی آن می‌توان پیش‌بینی کرد. تألیفات خواجه نصیر الدین طوسی بالغ بر ۱۵۰ اثر است که برخی از آنها عبارتند از:

اخلاق ناصری که ترجمه کتاب طهاره الاعراق ابوعلی مسکویه رازی به پارسی است همراه با مطالبی اضافه، تألیف رساله معینیه و شرح آن به پارسی، اخلاق محتشمی، شرح اشارات، التجرید، فصول نصیری، تحریر مجسطی، الطلوع و الغروب، اساس الاقتباس، تنسوخ‌نامه و... خواجه نصیر الدین در سال ۶۷۲ در سن ۷۵ سالگی در بغداد درگذشت. از وی سه فرزند برومند باقی ماند که هر سه فاضل و حکیم و منجم و دانشمند بودند.

رساله تنسوخ‌نامه یکی از آثار مهم و پرازشی است که در شناخت گوهرها و دانستن منافع سنگ‌ها و معرفت فلزات و اطایب و نفایس و عرایب نوشته شده است و به کاربرد بعضی از آنها در درمان بیماری‌ها اشاره کرده است. در میان کتاب‌هایی که به پارسی در این فن تألیف شده هیچ کتابی دارای مزایا و خصوصیتی که در این کتاب است، نیست و گرانبهاترین گنجینه لغات و اصطلاحات و تعبیرات کهنه و اصیل پارسی است.

داروی مسهل و مصلح	ایاره، یارج
حاضر کردن	ایراد
بیخ سوسن آسمانگون	ایرسا
اذیت	ایذا
رگی که در سمت داخلی آرنج است.	باسلیق
چیزهای نفاخ	بادانگیز
گیاهی است مفید برای بیماری‌های بلغمیه و سوداویه	بادرنجبویه
ریحان کوهی	بادروج
یا از زیشه «بَدَاءَ» به معنی «آغاز» است یا از ریشه «بادیه» به معنی دشت بی‌آب و علف	بادی
رازیانه	بادیان
سرد	بارد
چشم، دیده	باصره
شهوَت، غزیره جنسی	باه
جمع بثر، ورم‌های کوچک	بثور
کشتی‌بان	بَحّاری
تغییر عظیم که دفعتاً در مرض واقع شود از مقاومت طبیعت با مرض یا به سوی صحت کشد یا به سوی هلاکت در حالت اول آن را بحران تام جَید گویند و در حالت دوم بحران تام ردی نامند.	بحران
گرفتگی صدا	بُحوَحَت
تغییر بوی دهان، بخر	بَخر
قائم مقام، نایب	بدل
ثقلی که از امعاء خارج می‌شود.	براز
استراحت کند. بیارامد	برآساید
«بر» به معنی سینه و «سام» به معنی بیماری است، بیماری سینه	برسام
مقابل فروسوئین	برسوین
کنجدک، کک‌ومک	برش
مته، آلتی که نجار با آن چوب را سوراخ می‌کند.	برماهه
جوانان	برنایان
بیابانی	برّی
جمع بسیط؛ خالص، جسم عنصری	بسائط
پوست و دم جوزبوا است.	بسباسه
معرب بسپایه، بیخ گیاهی است گره‌دار	بسفلیج

لیتر، پوست هلیله زرد ۲ میلی لیتر و اگر ایارج فیکرا (داروی مسهل و مصلح) را به جای مسهل شراب استفاده کند ضرری ندارد و بعد از پایان پاکسازی ماءالجُبْن را با چوب چینی بخورند و تقلیل دم در غذا بسیار (به آرامی غذا بخورد) و از استراحت طولانی مدت قبل از غذا و از خوردن غذاهای غلیظ و بقولات و ترشيجات پرهیز کند و مرهم داخلون بر آن محل قرار دهد اگر بهبود یافت که خوب است وگرنه آرد جو، ترمس را با زفت به صورت مرهم درآورند و همچنین چربی مرغ و اردک را روی آن بمالند و اشق را در سرکه قدیمی و کهنه حل کرده و با اضافه کردن عسل به صورت مرهم درآورند یا کشمش کولی پوست کنده شده را که به آن دیق می گویند را با موم و مقداری نتانج به صورت مرهم درآورند و روی پارچه ای مالیده و روی آن قسمت بگذارند و این کار را به صورت مداوم انجام بدهند یا سرگین کهنه بز را با عسل و سرکه مخلوط کنند و مرهم درست کنند و هر وقت که ترکید به مداوای زخم و جراحات پردازند و ابن سینا می گوید، مار مرده را در یک دیگ سفالی گذاشته آن را در آتش بیاندازند سپس آنرا با عسل و سرکه به صورت مساوی ترکیب کنند و به عضو بمالند.

اصطلاحات

به گونه های مختلف درخت یا درختچه های گفته می شود که در سنگال و صحرای غربی و مناطق استوایی آفریقا و همچنین در جنوب ایران می روید. از پای درآوردن، دردناک شدن
 خسته کردن، از پای درآوردن، دردناک شدن
 صمغ گیاهی است که به عربی طرثوث گویند.
 شیرین بیان
 داروی مسهل و مصلح
 اسفرزه، بارهنگ تخم مرغی
 اگر عام بود استسقا و اگر خاص بود قیله مائی گویند.

اقاقیا

انصاب

انصاب

اشق

اصل السوس

ایارج

اسپرزه

اورام مائی